

УДК 821.163.41.09

Скрипаченко Ю.Є., аспірантка Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної академії наук України

Боснія та проблема формування національної ідентичності

У статті розглядається проблема національної ідентичності жителів Боснії на постюгославському просторі на прикладі роману сербського письменника боснійського походження Меша Селімовича під назвою “Дервіш і смерть”. Основна теза статті – намагання зберегти “мергамет”, що в арабській і турецькій мовах означає “милосердя, співчуття, сердечну доброту або акт прощення”.

This article based on the novel of Serbian writer of Bosnian origin Mesha Selimovich entitled The Dervish and the Death regards the problem of national identity on the territory of Bosnia. The main idea of the article is an attempt to save “merhamet” which means “mercy, sympathy, hearty kindness or an act of forgiveness” in the Arabic and the Turkish languages.

Про проблему національної ідентичності на постюгославському просторі почали говорити особливо голосно після 1990-х років, але ми не можемо сказати, що до цього це питання замовчувалося. Один із видатних письменників, про якого піде мова в цій статті, вважав, що “національна ідентичність – це елементарне право людини, дуже виразна сутність її природи, причина впевненості в собі і захист від самотності, дуже ефективний, але найчастіше емоційний та ірраціональний стимул загальних дій у межах однієї нації. Це – загальне коріння, загальна мова, історія, політично-економічні інтереси” [8; 242].

Письменник Меша Селімович, хоча і був сином багатого землевласника-мусульманина, проте вважав, що належить до сербської літературної традиції. Як і Андрич, Селімович намагався перекинути міст між етно-релігійними громадами і розвивав філософію югославізму, яка була далекою від політики. В інтерв'ю 1972 року Селімович звернувся до босняків із незвичним закликком:

“Ми маємо позбутися нашої інертності, нашої взаємної недовіри, нашої залежності від усього, що належить минулому. Ми повинні зберегти мергамет, людяність, котру ми не втрачали навіть у найважчі часи. Як на мене, ця риса нашого народу є найкращою і найціннішою” [8; 373].

Селімович, безумовно, – один із найвідоміших письменників, що їх породила боснійська мусульманська культура у ХХ сторіччі. У його романі “Дервіш і смерть” ідеться про те, як зберегти мергамет, що в арабській і турецькій мовах означає “милосердя, співчуття, сердечну доброту або акт прощення”. Написати цей ро-

ман, каже автор, його підштовхнула загибель брата, якого наприкінці Другої світової війни стратили товариші-партизани. Подію, котра переслідувала автора все життя, поміщено в роман, де досліджуються складні людські стосунки у набагато ширшому сенсі, переважно у поліетнічному середовищі Боснії. Головний герой, дервіш Ахмед Нурудін, змушений піти на поступки владі, яка несподівано, без слідства й суду, ув'язнила, а згодом стратила його брата. Переніши конфлікт між особистістю і суспільством до середньовічної Боснії, Селімович не лише зумів уникнути прямої критики соціалістичної держави за її колишні гріхи, а й надав своєму творові ширшого загальнолюдського значення. Комуністичних урядовців заступили турецькі, і боротьба дервіша з деспотичною та свавільною владою триває впродовж усього роману. Нурудін відчайдушно намагається зберегти свою вразливу людяність, якій протистоїть не тільки влада, а і його численні інстинкти.

Роман починається з опису святкування місцевим людом дня Святого Георгія; святкування сповнене такої язичницької чуттєвості, що Нурудін почувається пригніченим, адже у його житті немає любові й жінки.

“Мені 40 років – це поганий вік: ти ще досить молодий, аби відчувати бажання, і вже досить старий, аби їх задовольняти” [3; 10].

Поступово читач усвідомлює, що еротичні бажання – це лише поверхня його спокусу. Насправді це моральна криза: як Нурудін може належати до тієї владної структури, що знищила його брата без суду і слідства? Будучи духовною особою, він знаходить тимчасове полегшення, вивчаючи Коран, проте інстинктивна тривога вкупі з духом бунтарства сильніші від заспоко-

ення, що його дає священна книга. Нурудін повстає проти корумпованості турецької влади і бореться за право мати незалежну моральну позицію. Він дає притулок втікачеві Ісхаку, котрий стає символом сумнівів Нурудіна щодо влади. Нурудін повстає не лише проти свавілля влади, а й проти того, що влада може прийняти те, що він їй не визнає. Наприкінці роману Нурудін, ставши місцевим суддею, змушений підписати ордер на арешт свого найкращого друга Хасана, аби врятувати власне життя і добре ім'я. За свідченням Селімовича, прототипом Хасана був батько письменника. Цей образ уособлює силу мергамету, тобто здатності безкорисливо віддавати своє серце іншому. Але Нурудін настільки залежить від влади, що змушений зректися дружби з Хасаном – людиною, яку любить більше, ніж себе. А це все одно, що підписати смертний вирок собі самому. Отже, слово “смерть” у назві роману означає не просто фізичну неприсутність у цьому світі, а й смерть дервіша, котрий має уособлювати моральні цінності суспільства.

Селімович вважає боротьбу Нурудіна з власними інстинктами і зіпсованими моральними основами османської Боснії частиною розмитої ідентичності людини, що перейшла у мусульманство.

“Старий чужий час тягнеться за нами, він сильніший за нас, він народжується у бунті тіла, який триває мить і лишається у пам'яті до наступного бунту” [3; 10].

Пам'ять про “старий чужий час” до прийняття ісламу спонукає людей зберігати “право на гріх” у ніч на Святого Георгія. Хоча Нурудін намагається застерегти місцевих юнаків, що Георгій – це гяурський святий, пробудження власних інстинктів підриває самоусвідомлення слугителя ісламу. “Бунт тіла” сприймається як повернення не до християнства, а до ще древнішого культурного шару – слов'янського язичництва. Отже, ця пристрасть підважує “сухі й нудні” закони ісламу, повертаючись до “стародавнього повнокровного шалу” уявного спільного слов'янського минулого. Оповідач, збентежений пробудженням своїх інстинктів, ставить запитання, котре мучило боснійських мусульман від початку: “Чи переможуть нас далекі дикі предки, чи повернуть до своїх часів?”. Боснія є полем неупинної боротьби між новою вірою – ісламом – і залишками старих поганських звичаїв, пов'язаних із християнством.

Для Селімовича трагедія боснійських мусульман полягає в тому, що вони так і не стали “справжніми турками”, але вже перестали бути “справжніми сербами”. Вони лишилися десь посередині, в екзистенційному вакуумі, створеному ворожими силами історії, що завжди визначали долю Сербії. Селімович розробляє пара-

дигму для роздумів над національною ідентичністю, яка, безумовно, неприйнятна для більшості нині відроджуваних на території колишньої Югославії національних культур. Хасан гірко скаржиться, що історія жорстоко пожартувала над тими, хто перейшов в іслам:

“Ні з ким історія не зіграла такого злого жарту, як з нами. До вчорашнього дня ми були такими, про яких прагнемо сьогодні забути. Але ми й не стали іншими. Ми зупинилися на півдорозі, приголомшені. І нікуди не можемо рушити. Нас відкинули, і нікуди ми не пристали. Ми як маленька притока, яка відійшла від ріки-матері і тепер не має ні власної течії, ні гирла, – вона зачала, щоб стати озером, і завелика, щоб земля випила її. З невиразним почуттям сорому за власне походження й провини через відступництво, ми не хочемо озиратися назад, але нам ні на що дивитися й попереду, тому ми намагаємося зупинити час, боячись будь-якого рішення” [3; 337].

Розпливчата метафора, яку використовує Селімович для зображення долі боснійських новонавернених, виявляє межову природу їхньої ідентичності: мусульмани-слов'яни опинилися в межипросторі між домінантних історичних течій, вони стали жертвами турецьких завойовників Балкан і, водночас, мали від цього вигоду. Ті, хто лишився вірним старим богам, почали ставитися до цих людей як до зрадників християнства, оскільки вони співпрацювали з іншою цивілізацією. Хасан не бачить для свого народу майбутнього, лише відчайдушно прагне зупинити час і повернутися в ту пору, в якій він уявляє Боснію об'єднаною. Проте трагедія ідентичності не завершується мусульманами, бо ідентичність здиференційована, сформована нав'язливістю “Іншого”. Турецьке завоювання Балкан, що знищило уявну гармонію мешканців Боснії, визначено як зовнішню силу, котра сформувала ідентичність мусульман через насилля й репресії. Тому, здається, Хасан у своєму монолозі про питання ідентичності має на увазі, що кожна нація, котра розділяє долю боснійських мусульман, приречена бути назавжди відірваною від цілого, про яке мріяла у передмодерні часи. Моральний урок Селімовича не обмежується лише складною історичною ситуацією в Боснії, а й сприяє екзистенційному глибокому осягненню жахливого відчуження, що його кожен носить у собі від моменту народження і відокремлення від матері. Автор гадає, що страждання і нездійснені бажання формують ідентичність, яка сприймає життя як програму битви, якщо тільки не віднайде в собі сили навчитися мистецтва мергамету – мистецтва беззастережного відкриття свого серця іншому. Селімович вважає мергапет частиною боснійської ідентичності, що її зазвичай затьмарювала жорстока історія.

Чого тільки не назбиралось упродовж віків у цього народу: відчуття власної невизначеності, чиєсь провини, важкої історії, непевного майбутнього, страху змін, бажання доброти й людяності, з якою слід ставитися до кожної людини без щонайменших обмежень (це і є знаменитий мергамет – повна відкритість до кожного, прагнення загального гуманізму як захисту від власної маргінальності) і часті розчарування, котрі породили ненависть.

Прагнення до загального гуманізму – результат гострого відчуття “власної маргінальності”, яке з’явилося у межовому просторі між ісламом та християнством, у якому перебуває Боснія від XV століття. Слово “izdvojenost”, перекладене нами як “маргінальність”, передає розрізненість природи боснійської ідентичності. Цей іменник походить від дієслова “izdvojiti” (відокремлювати, ізолювати) і означає буквально “ставати іншим”. Боснійську маргінальність визначає це постійне перетворювання на інших – інших як для Європи, так і для Азії. Для Селімовича завоювання європейських цінностей у поєднанні з мергаметом – це стратегія проти принизливої особистості, яка розцвітає в ізоляції, у тиші культурного простору на межі двох великих цивілізацій: османська Боснія перебуває водночас на східній околиці Європи і західній околиці Азії. Через це розташування на межі босняки не сприймають націоналістичну настанову сербського та хорватського населення, що вони, власне, є його частиною.

Перед початком монологу про притоку, яка відійшла від материнської ріки і потрапила на мертвий ґрунт, Хасан називає босняків “найнезбагненнішими у світі людьми” [3; 337]. Він порівнює Боснію з “mrtvaža” – водоймою, відірваною від річок і морів та приреченою на животіння на межі смерті. Хасанова поведінка засвідчує, що він не прагне примножувати батькове багатство, не прагне самоствердитися як шанований член громади; натомість його охопила жага краси й задоволень, яка, зрештою, занепасть його. Про це свідчить його сліпа пристрасть до Марії, загадкової заміжньої жінки з Дубровника. У примітках до своїх спогадів Селімович розглядає “східну чуттєвість” мусульман як прямо протилежну динарській культурі решти боснійського населення, котра прославляє “боротьбу і помсту за Косово”. Він вважає, що зорієнтованість мусульманської громади на релігію витворила культуру, де “в особистій сфері пристрасті висловлюються більше, ніж у не пов’язаних із національним буттям громадських і національних справах” [8; 370]. Життя Хасана заповнене пристрастю до Маріїної краси; він щосили прагне зблизитися з нею.

Але коли трапляється нагода позбутися Маріїного чоловіка, котрого затримує місцева полі-

ція, Хасан допомагає йому втекти з Боснії. Він допомагає купцеві вислизнути з Дубровника, хоча це цілком суперечить пристрасті до його чарівної дружини. Мергамет вимагає не лише цінувати життя іншого більше за своє, а й зрікатися всіх об’єктів пристрасних бажань. Із цього погляду Хасан і Нурудін схожі – обидва дотримуються чернечої аскези. На цій моральній zasadі трималася їхня дружба, поки оповідач (Нурудін) не зрадив Хасана, підписавши ордер на його арешт.

Більшу частину роману “Дервіш і смерть” присвячено стосункам між двома чоловіками. Хасан виголошує свій монолог про “найнезбагненніших людей у світі” під враженням від вигляду покаліченого Джемаїла, якого він показує оповідачеві. Джемаїл покалічив себе у п’яному шалі, колючи собі ноги гострим ножом. Діти везуть його на візку, а в своїй кравецькій майстерні він пересувається, спираючись на дві великі палиці. Джемаїл не перестав пити, і коле ножом скалічені кінцівки, погрожуючи вбити кожного, хто наблизиться до нього. Тому всі, боячись його величезної сили, і далі дивляться, як він нівечить себе. “Джемаїл – справжня копія нашої Боснії, – говорить Хасан. – Сила на обрубках. Сам собі кат. Могутність без мети й сенсу.

То хто ж ми тоді? Безумці? Невдахи?

Найнезбагненніші у світі люди” [3; 337].

Хасан (і сам жертва “наївної віри у людську чесність”) бачить Боснію покаліченим велетнем із добрими намірами, котрий нівечить себе у нападах люті й розпуки. Причина Джемаїлового самоніщивного пориву – у неможливості розв’язати нестерпні суперечності між вимогами історичних сил, котрі розпалюють страх, ненависть і мстивість, з одного боку, і мергаметом – із другого. Джемаїл покалічив себе начебто для того, щоб не могли завдати шкоди іншим. Він – жертва того становища, через яке Боснія опинилася у зачарованому історичному колі як культурна та політична околиця Європи й Азії. “Ми живемо на перехресті світів, на межі між народами, підставляючи себе під удари, нас завжди хтось гудить”, – говорить Хасан про босняків під час свого багаторічного перебування у Стамбулі. “Хвилі історії перекочуються через нас, як через скелю” [3; 337]. Селімович показує Боснію цілісністю, котра є не творцем власної історії, а пасивною і знедоленою жертвою відгону подій у далекому центрі політичної й адміністративної влади. Будь-які зміни у співвідношенні сил супроводжуються трагедією для тих, хто мешкає на зламі тектонічних платформ, між Сходом і Заходом, які і притягують, і водночас відкидають босняків.

“Століттями ми шукали й пізнавали себе – скоро ми вже не знатимемо, хто ми такі, ми вже забуваємо, що можемо хотіти чогось; інші роб-

лять нам честь, дозволяючи виступати під їхніми стягами, ми ж бо не маємо власного, вони улещують нас, коли ми їм потрібні, і відвертаються, коли наші послуги більше не потрібні; ми ніде не маємо коренів, нас ніде не визнають, ми чужі для всіх: як для тих, до чийого роду належимо, так і для тих, хто нас до свого роду не приймає” [3; 337].

Селімович доходить висновку: складна природа ідентичності боснійських мусульман зумовлена тим, що і Схід і Захід проти їхнього бажання належати до них, бо вони змінили релігійну приналежність. Християни вважають їх за зрадників, а турки підозрюють, що вони можуть повернутися до своєї колишньої релігії. Хасан дуже гостро відчуває цю нестерпну політичну ситуацію, тому втрачає будь-яку довіру до суспільних структур і знаходить розраду в азартних іграх, подорожах і жінках. Він відмовляється одружитися і абсолютно байдужий до чималої батькової спадщини. Це повне зречення власного життя й інтересів, на думку Селімовича, є наслідком історичної ситуації, в якій перебували боснійські мусульмани після 1878 року, коли Боснію було віддано під протекторат Австрії. Роздумуючи над долею батька, котрий став прототипом Хасана, Селімович робить висновок:

таке пасивне ставлення до власного життя з'явилося після 1878-го через “відсутність колективної мети й історичної перспективи”, що є наслідком “національної невизначеності” [8; 371]. Селімович припускає, що соціалістична революція 1945-го звільнила мусульман від цілковитої залежності від сфери особистого – єдиного їхнього психологічного й емоційного притулку після 1878 року. Інакше кажучи, Селімович вважає мусульман, як і інших босняків, невіддільною частиною сербського мультинаціонального й мультикультурного проекту після Другої світової війни.

Соціалізм спромігся дати мусульманам відчуття нації, котрого їм так бракувало: у 1968-му комуністичний уряд визнав їх окремою нацією, а не сербами чи хорватами ісламського віросповідання. Є небезпека, що нові націоналістичні еліти “забудуть” таких письменників, як Меша Селімович: його складна ідентичність мусульманського гуманіста сербського походження, з комуністичними переконаннями, безумовно, призведе до проблем, оскільки представники окремих культур колишньої Югославії знову почнуть віднаходити свою нову-стару ідентичність.

Література

1. Лукьяненко А. История славянских литератур (болг., серб., польск.). – К., 1914.
2. Рудяков П. Н. История как роман. – Симферополь: Таврия, 1993. – 226 с.
3. Селимович М. Дервиш и смерть. – М.: Прогресс, 1969. – 383 с.
4. Селимович М. Крепость. – М.: Прогресс, 1974. – 356 с.
5. Deritić J. Kratka istorija srpske književnosti / <http://www.rastko.org.yu>
6. Selimović M. Krug: nezavršeni roman iz savremenog života / Sabrana dela. Meša Selimović. – Beograd: BIGZ: Svjetlost, 1988. – 406 str.
7. Selimović M. Magla i mjesečina: roman / Sabrana dela. Meša Selimović. – Beograd: BIGZ: Svjetlost, 1990. – 304 str.
8. Selimović M. Pisci, mišljenja i razgovori: eseji, članci, polemike, intervju / Meša Selimović. – Beograd; Sarajevo: BIGZ: Svjetlost, 1990. – 380 str.